

FETOKANGA'AKI 'A HA ONGO TANGATA PE ONGO FEFINE

Na'e fakatupu kitautolu 'e he 'Otuá ke tangata mo fefine. Ko 'etau hoko ko e tangata pe fefiné na'e hoko ia ko ha tefito'i 'ulungāanga mahu'inga 'o 'etau mo'ui ki mu'a pea toki fanau'i kitautolú.

Fai 'e 'Eletā Dallin H. Oaks

'O e Kōlomu 'o e Kau Apasetolo 'e Hongofulu Mā Uá

Oku 'ilo'i 'e he mēmipa kotoa pē 'o e Siasí kuo 'osi tapui 'e he 'Otuá ha fa'ahinga fetu'utaki fakasekisuale 'oku fakahoko 'i tu'a 'i he ngaahi ha'i 'o e nofo malí. 'Oku meimei ke 'ilo'i 'e he toko taha kotoa pē 'a e akonaki 'a e Fakamo'uí ko ha fai angahala ia ki ha tangata ke ne sio ki ha fefine pea holi kovi ki ai (vakai, Mātiu 5:28; T&F 42:23; 63:16).

Ko e fetokanga'aki ko ia 'i he tangatá mo e fefiné na'e fakatupu ia 'e he toko taha fai Fakatupú ke fakapapau'i 'aki 'a hono fakatolonga 'o e mo'ui fakamatelié pea 'omi ai 'a e husepānití mo e uaifí ke na fakataha 'i he fāmili kuó ne fokotu'u ke fakahoko ai 'a 'ene ngaahi taumu'á, 'o kau ai mo hono fakatupu hake 'o ha fānau. 'I he tafá'aki 'e tahá, ka 'i ai ha kihí'i mavahe mei he ngaahi fekau ko ia 'a e 'Otuá fekau'aki mo hono faka'aonga'i 'o e mālohi 'o e fakatupú 'e hoko ia ko ha angahala mamafa. Na'e ako'i 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmīta:

"Ko e fetu'utaki fakaesinó 'oku ngofua pē ia 'i he nofo malí, pea ka fakahoko ia 'i he 'uhinga totonu, 'e hoko leva ia 'o faka'e'i'eiki mo mā'oní'oni. Ka 'i he 'ikai ke 'i ai 'a e ngaahi ha'i 'a e malí, 'oku hoko leva 'a e ngaahi tō'onga ko 'ení ko ha angahala mā'ulalo mo'oni, mo fulikivanu 'i he 'ao 'o e 'Otuá."

'Oku 'i ai sí'a kāingalotu 'e ní'hi 'o e Siasí 'oku fefa'uhi mo e puputu'u pea mo e mamahi 'oku tupu 'i ha tō'onga nonofo kovi 'a ha tangata mo ha tangata pe fefine mo ha fefine, pea 'oku toe a'u pē ki ha taimi 'e ní'hi 'oku toe ma'u ai 'e ha ní'hi ia mo ha fa'ahinga tokanga pe holi fakakakano 'e lava ke iku atu ki he fa'ahinga tō'onga

Ko e fetokanga'aki ko ia 'i he vaha'a 'o e tangatá mo e fefiné na'e fo'u ia 'e he Fakatupú ke fakapapau'i 'aki 'a hono fakatolonga 'o e mo'ui fakamatelié pea mo fakafā'ūtaha'i ai 'a e husepānití mo e uaifí 'i he mo'ui fakafāmili kuó ne finangalo ke a'usia ai 'a 'ene ngaahi taumu'á, 'o kau ai hono fakatupu 'o e fānau.

KO XI'AMA MO IVI'HEENA TŪLUUTUI 'I HE 'ESI FEI'IAU'ĀU. TĀ 'E DEL PARSON

Ko 'Eletā
Tāleni H. Oakesi

peheé. 'E fēfē ha tō'onga 'a e kau taki 'o e Siasí, ngaahi mātu'á, pea mo e kāingalotu kehe 'o e Siasí 'i ha taimi te nau fehingahangai fakafāmili ai mo e ngaahi 'ahi'ahi fakalotu mo e ngaahi ongo, 'a ia 'oku 'alu fakataha mo e fa'ahinga tō'onga 'ulungāanga ko iá pe fa'ahinga ongo peheé? Ko e hā ha me'a te tau tala ange ki ha taha kei talavou 'okú ne fakahā mai 'oku toe tokanga pē ia pe 'okú ne ma'u ha fa'ahinga ongo fakakakano ki ha taha 'okú na 'i ha fa'ahinga tatau pē? (tangata ki ha tangata pe fefine ki ha fefine). Ko e hā ha'atau tali 'e fai 'i ha taimi 'e fakahā mai ai 'e ha tangata 'oku nonofo kovi pē ia mo ha tangata pe ko ha fefine 'oku toe nonofo kovi pē mo ha fefine, pea kuo 'osi "fakamo'oni'i" 'e ha fakamo'oni fakasaienisi ko iá na'e "fanau'i pehē mai pē ia"? 'E fēfē 'etau tō'ongá kapau 'e hanga 'e ha taha 'oku 'ikai ke tau tui fakalotu tatau 'o tukuaki'i kitautolu—'o pehē 'oku 'ikai ke tau fa'a kātaki pe 'oku tau anga ta'e 'ofa 'i he taimi 'oku tau vilitaki ai—ko e ngaahi ongo pehē fekau'aki mo ha taha 'o hoto fa'ahingá 'oku ta'e totonu pea ko e angahala 'a e fa'ahinga tō'onga fakasekisuale natula peheé?

NGAAHI TOKĀTELINE 'O E ONGOONGOLELEÍ

Ko hotau loto fekau'aki mo e ngaahi fehu'i ko 'ení 'oku fakahinohino fakahangatonu ia 'e he ngaahi tokāteline 'o e ongoongoleleí 'a ia 'oku tau 'ilo'i 'oku mo'oni.

1. Na'e fakatupu kitautolu 'e he 'Otuá ko e "tangata mo e fefine" (T&F 20:18; Mōsese 2:27; Sēnesi 1:27). Ko hotau tu'unga 'o 'etau hoko ko e tangata pe fefiné, na'e hoko ia ko ha fa'ahinga tefito'i 'ulungāanga mahu'inga 'o 'etau mo'ui ki mu'a pea toki fanau'i kitautolú.²

2. Ko e taumu'a 'o e mo'ui fakamatelié mo e misiona 'o e Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Ki Mui Ní ke teuteu'i 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá ki honau iku'angá—ke nau hoko 'o hangē ko e mātu'a fakalangí.

3. Ko hotau iku'anga ta'engatá—'a e hakeaki'i 'i he pule'anga fakasilesitialé—'oku toki faka'atā pē ia 'o tu'unga 'i he fakalelei 'a Sisū Kalaisi ('o tau toki hoko mo

lava ai ke "haohaoa 'i he 'ao 'o e 'Otuá" [T&F 93:38]) pea 'oku toki ma'u pē ia 'e ha tangata pe fefine kuó ne fakahoko mo tauhi fai velenga 'a 'ene ngaahi fuakava 'o e mali ta'engata 'i he tempale 'o e 'Otuá (vakai, T&F 131:1–4; 132).

4. 'Oku tu'unga 'i ha palani 'ofa 'a 'etau Tāmai Hēvaní hano ma'u 'e kinautolu 'oku holi ke fai 'a e me'a 'oku totonú—ha toe faingamālie—'i he 'ikai ko ia ke nau lava 'o fakahoko 'a e mali ta'engatá 'i he mo'ui fakamatelié, 'o 'ikai koe'uhí ko hanau fo'ui, ke nau fakafe'unga'i kinautolu ki he mo'ui ta'engatá 'i ha k'íi vaha'a taimi 'i he hili 'o e mo'ui ní, 'o kapau te nau fai ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá mo tauhi totonu ki he'enua fuakava 'i he'enua papitaisó pea mo 'enua ngaahi fuakava kehé.³

5. Makehe mei he ola 'o e ivi fakama'a 'o e fakalelei, kuo 'osi toe foaki mai 'e he 'Otuá 'a 'etau tau'atāina ke filí—ko ha mālohi ia ke filí 'i he vā 'o e lelei (hala 'o e mo'uí) mo e koví (hala 'o e mate fakalaumālié mo e 'auhá [vakai, 2 Nifai 2:27; Mōsese 4:3]). Neongo 'e lava ke fakangatangata 'e he ngaahi tūkunga 'o e mo'ui fakamatelié 'a 'etau tau'atāinā (hangē ko hano fakangatangata 'o 'etau fenga'unu holo'akí pe ko hotau mālohi ke ngāue'i ha ngaahi filí pau), ko 'etau a'usia pē 'a e ta'u pe ko e tu'unga 'oku 'eke'i ai meiate kitautolu 'a e nunu'a 'o 'etau ngaahi filí (vakai, Molonai 8:5–12; T&F 68:27; 101:78) he 'ikai ha toe mālohi fakamatelié pe fakalaumālie te ne lava ke fa'ao meiate kitautolu 'a 'etau tau'atāina ke filí.

6. Pea koe'uhí ke tau a'usia ha taha 'o e ngaahi taumu'a 'o e mo'ui fakamatelié ni, 'oku mahu'inga ai ke sivi'i kitautolu 'i he'etau fehingahangai mo e filí ke vakai'i pe te tau kei tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá (vakai, 2 Nifai 2:11; 'Ēpalahame 3:25–26). Pea koe'uhí ke 'i ai ha fehingahangai pehē, kuo fakangofua ai 'a Sētane mo hono kau muimuí ke nau 'ahi'ahi'i kitautolu 'i he'etau faka'aonga'i 'etau tau'atāina ke filí pea mo 'etau tau'atāina ke filí 'a e koví mo fai angahalá.

7. Koe'uhí ko e loto 'a Sētane ke "mamahi 'a e tangata kotoa pē 'o hangē ko iá" (2 Nifai 2:27), 'oku tuku taha ai 'a hono ivi tūkingatá ki hono faka'ai'ai 'a e ngaahi filí mo

TĀ FAKATĀTAI E DEL PARSON

‘Oku totonu ke tau ‘ofa kiate kinautolu ko ia ‘oku tofanga ‘i he mahamahakí, ‘o kau ai mo kinautolu kuo ma’u ‘e he HIV pe kuo puke ‘i he ‘Eitisi (‘o tatau ai pē pe na’a nau ma’u ‘a e mahakí mei ha fe’auaki pe ‘ikai). ‘Oku totonu ke tau poupou’i ‘a e kakai peheé ke nau kau ‘i he ngaahi ‘ekitiviti ‘a e Siasi.

e ngaahi ngāue ko ia te ne fakavaivai ‘a e palani ‘a e ‘Otuá ki he’ene fānaú. ‘Okú ne feinga ke holoki ‘a e tefito’i mo’oni ‘o ‘etau ha’isia fakafo’ituituí, ke feinga’i ai kinautolu ke tau faka’aonga’i hala’i ‘a hotau mālohi ke fakatupu ha mo’uí, pea fakasi’isi’i mo hono poupou’i ‘o e nofo malí mo hono fakatupu ‘o ha fānau ‘e he kakai tangata mo fāfine ‘oku tāú, pea mo fetó’oaki ‘a hono ‘uhinga totonu ‘o e tu’unga ‘okú te hoko ai ko e tangata pe fefiné.

8. ‘I he ngaahi me’á ni kotoa, ‘oku feinga ma’u ai pē ‘a e tēvoló, he ‘oku ‘ikai foki hano sino, ke ne fakalotoa ‘a e kakai fakamatelié ke nau ‘ulí’i honau sinó ‘aki ha’anau “fili ‘a e mate ta’engatá, ‘o fakatatau mo e holi ‘o e kakanó . . . , ‘a ia ‘okú ne foaki ki he laumālie ‘o e tēvoló ha mālohi ke ne ha’i pōpula, mo ‘ohifo kinautolu ki heli, koe’uhí ke ne pule kiate kinautolu ‘i hono pule’angá” (vakai, 2 Nifai 2:29).

9. Kuo ‘osi fakaha’i ‘e he Kau Palesitenisi ‘Uluakí ‘oku “‘i ai ha faikehekehe mo’oni ‘i he [1] ngaahi ongó mo e fakakaukau ‘ulí pea mo [2] hono fakahoko ko ia ‘o ha tō’onga anga ‘ulí ‘i he vaha’a ‘o ha tangata mo ha fefine pe nonofo kovi ‘a ha ongo tangata pe ongo fefine.” Neongo pē ko e ngaahi fakakaukau ‘ulí ‘oku ki’i si’isi’i hifo ia ‘i he fakahoko ‘o e anga ‘ulí, ka ‘oku fie ma’u ke

teke’i ‘a e ngaahi fakakaukau peheé mo fakatomala mei ai he ‘oku tau ‘ilo’i ‘e “talatalaaki’i kinautolu ‘e he’etau ngaahi fakakaukau” (‘Alamā 12:14). ‘E lava ke hanga ‘e he ngaahi fakakaukau ‘ulí (pea mo e fanga ki’i ongo iiki ko ia ‘oku fakatau atu ki ai) ‘o ‘omai ha ‘ulungāanga ‘oku hoko ko ha angahala.

10. Koe’uhí ko e ‘ofa lahi ‘a e ‘Otuá ki he’ene fānaú, ‘o a’u pē ki he toko taha fai angahala kovi tahá (pe ko e meimei hono kotoa ‘o kinautolu) kuo pau ke fakapale’i kinautolu ‘aki hano vahe’i ki ha pule’anga ‘o ha nāunau.⁵ Ko e kakai ko ia ne nau mo’ui fiefia mo ma’u hono meimei kotoa ‘o e ngaahi ouau ‘o e fakamo’uí ka kuo ‘ikai ke nau fe’unga ke ma’u ‘a e hakeaki’i ‘o tu’unga ‘i he mali ta’engatá ‘e fakamo’ui kinautolu ‘i ha feitu’u ‘oku ki’i mā’ulalo ange ‘i he pule’anga fakasilesitalé—‘a ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha toe tupulaki ta’engatá (vakai, T&F 131:1–4).

11. Ka ‘i he lotolotonga ‘o e ngaahi ‘ahi’ahi mo e ngaahi fili ke fai ‘i he mo’ui fakamatelié, ‘oku tau kei mo’ulaloa pē ki he fekau ‘a e Fakamo’uí ke “tau fe’ofa’aki” (Sione 15:12, 17). Pea hangē ko ia ne me’a ki ai ‘a e Kau Palesitenisi ‘Uluakí ‘i ha pōpoaki ki muí ni mai:

“Kuo kole mai kiate kinautolu ke tau feangalelei’aki,

anga-'ofa mo fefakamolemole'aki 'o toe lahi ange. Kuo toe kole mai foki ke tau fakatuotuai ki he 'itá kae fakavavevave ki he tokoní. Kuo 'osi kole mai ke tau fakamafao atu hotau nimá 'i he fakakaume'á pea si'aki 'a e nima 'o e 'eke totongi huhu'í. Kuo ui kitautolu ke tau hoko ko e kau ākongā mo'oni 'a Kalaisi, 'o fe'ofa'aki 'iate kitautolu 'i he 'ofa fakamo'omo'oni, he ko e founga ia 'oku 'ofa mai ai 'a Kalaisi kiate kitautolú.⁶

'Oku hoko 'a e anga-'ofá mo e 'ofá ko ha ongo me'angāue mālohi ia ke na fakamālohia kitautolu 'i he'etau fuesia 'a e ngaahi kavenga mafasia ne tō kiate kitautolu—'o 'ikai koe'uhí ko hatau fo'ui—pea mo tau fakahoko ai foki 'a ia 'oku totonú.

FAKA'AONGA'I 'O E NGAahi TOKĀTELINÉ MO E NGAahi FATONGIÁ

'Oku hanga 'e he ngaahi tokāteliné, ngaahi fekaú, pea mo e ngaahi fatongíá ni 'o fakahinohino'i kitautolu 'i hono tali 'o e ngaahi fehu'i ne fakahoko 'i he kongā ki mu'a 'o e fakamatalá ni.

'Oku hanga 'e he'etau ngaahi tokāteliné 'o fakahalaia'i 'a kinautolu 'oku kau 'i he me'a ko ia 'oku ui ko e "tā 'o e kau fakafāfiné (gay bashing)—'a ia ko hano 'ohofi pe lau kovi kiate kinautolu 'oku pehē 'oku nau kau 'i he tō'onga nonofo kovi 'a ha tangata mo ha tangata pe fefine mo ha fefiné.

'Oku totonu ke tau anga-'ofa ki he kakai 'oku mahamahaki si'enu mo'ui, 'o kau ai mo kinautolu kuo ma'u 'e he siemu HIV pe kuo nau puke 'i he 'Eitisi (AIDS) ('o tatau ai pē pe na'a nau ma'u mahaki ni mei he fe'auaki pe 'ikai). 'Oku totonu ke tau poupou'i 'a e kakai pehe'e ke nau kau 'i he ngaahi 'ekitiviti 'a e Siasí.

'I hono faka'aonga'i 'o e fakamā'ala'ala na'e fai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluaki ki he fehu'i fekau'aki mo e tefito'i faikehekehe 'i he tō'onga anga-'uli 'oku hoko 'i ha vaha'a 'o ha tangata mo ha tangata pe fefine mo ha fefine, 'oku totonu ai ke tau fakafaikehekehe'i 'a e (1) "ngaahi ongo'i mo e fakakaukau" fie nonofo kovi ('i ha vā 'o ha ongo fefine pe ogo tangata) 'a ia 'oku (totonu ke teke'i mo fakatonutonu), pea mo hono (2) "fakahoko 'o e tō'ongá ni" ('a ia ko ha angahala fakalilifu ia).

'Oku totonu ke tau fakatokanga'i ko e lea homosekisuálé (nonofo kovi fakatangata pe fakafefine), fakalieliá, mo e fakafāfiné ko ha ngaahi lea taki nauna ia 'oku nau fakamatalá'i ha fa'ahinga fakakaukau, ongo, pe 'ulungāanga. 'Oku totonu ke tau faka'ehi'ehi mei hono faka'aonga'i kinautolu ko ha ngaahi nauna ke fakahingoa'aki ha fa'ahinga tūkunga pe ko ha fa'ahinga kakai. 'Oku tu'utu'uni pau hono faka'aonga'i pehení 'e he'etau tokāteline fakalotú. Pea 'oku hala ke tau faka'aonga'i 'a e ngaahi leá ni ke fakahingoa pe

faka'ilonga'i 'aki ha fa'ahinga tūkunga, koe'uhí he 'e 'uhinga ia na'e fanau'i mai mei manava ha taha kuo 'osi polo'i pē ia ki ha fa'ahinga tūkunga 'o 'ikai hano loto pe fili fekau'aki mo e me'a mahu'inga mo pelepelengesi 'o e 'ulungāanga fakaetangata pe fefiné.

Ko e ongo ko ha me'a makehe ia. 'Oku 'i ai ha fa'ahinga ongo 'e ni'ihí 'oku hangē na'e fanau'i mai pē mo iá. Ka ko e ni'ihí ia 'oku lava ke fakatoto'oi 'o ma'u ki he ngaahi me'a 'oku hoko kiate kitautolu 'i he mo'ui fakamatelié. Pea 'oku toe 'i ai mo ha fa'ahinga ongo ia 'e taha 'oku hangē 'oku ma'u ia mei he tuifio pe fengāue'aki 'a "natula mo e founga 'oku tau ohi hake aí." 'Oku tau ma'u kotoa ha ngaahi ongo na'e 'ikai ko ha'atau fili, ka 'oku ako'i kitautolu 'e he ongoongolelei 'a Sisū Kalaisí 'oku tau kei ma'u pē ha mālohi ke teke'i mo fakalelei 'a 'etau ngaahi ongo ('o fakatatau mo hono fie ma'ú) pea mo fakapapu'i he 'ikai ke nau taki atu kitautolu ke tau 'āvea 'i ha ngaahi fakakaukau ta'e totonu pe ke fakahoko ha fa'ahinga 'ulungāanga angahala.

'Oku kehekehe 'a e fōtunga 'o e toko taha kotoa pē mo 'ene ngaahi ongo fekau'aki mo e ngaahi me'a fakana'atula 'oku tau fehanga'angai mo ia 'i hotau 'ātaka'i 'i he'etau kei ikí pea mo ia 'i he'etau lalahí. Na'e 'ikai foki ke tau fili 'a e fa'ahinga ongo ko 'ení, ka na'a tau fili 'e kiatutolu pea te tau ha'isia ki hotau lotó, ngaahi me'a 'oku tau fakamu'omu'á, 'ulungāangá, pea mo e "tō'onga mo'ui" 'oku tau tānaki ki aí.

'Oku mahu'inga ki hotau tu'unga fakatokāteline 'i he ngaahi me'a ko 'ení 'a e faikehekehe 'i he'etau fa'itelihá pea mo 'etau tau'atāina ke filí. 'E lava ke fakangatangata 'etau fa'itelihá 'e he ngaahi tūkunga kehekehe 'o e mo'ui fakamatelié, ka 'oku 'ikai lava ke fakangatangata 'a e me'a'ofa ko ia 'a e 'Otuá ko e tau'atāina ke filí 'e ha ngaahi mālohi mei tu'a. He ko e tefito'i me'a mahu'inga ia 'oku tau ha'isia ai kiate iá. 'E lava ke fakatāta'i 'a e faikehekehe 'o e fa'itelihá mo e tau'atāina ke filí 'i he fō'i fakakaukau ko ia 'o e fakalalaka mei he ongo ki he fakakaukau pea toki hoko ko ha 'ulungāanga pea toki fakaiku 'o anga'aki. 'E lava ke siofia 'eni 'i ha ngaahi me'a lahi, 'o hangē ko e pele pa'angá pea mo hono faka'aonga'i 'o e tapaká mo e kava mālohi.

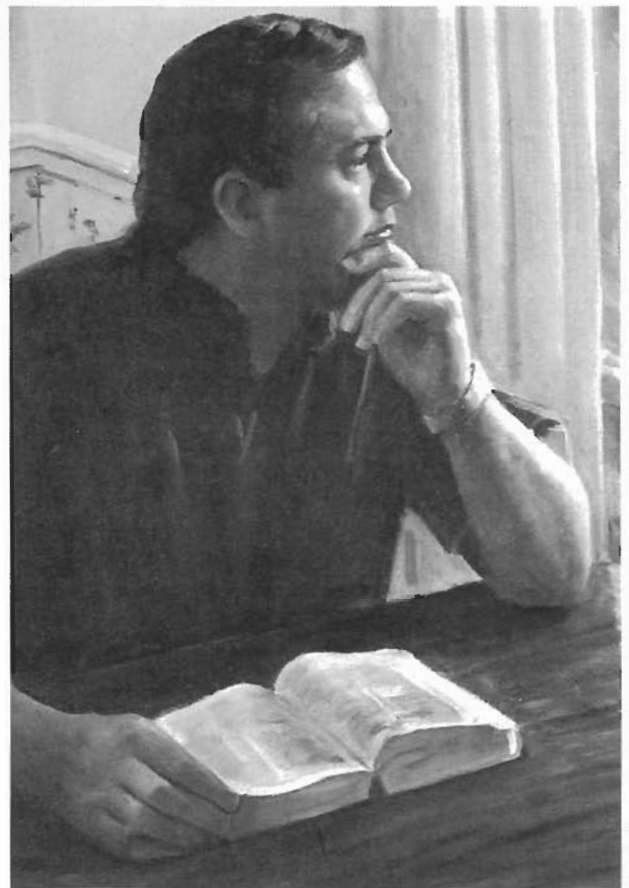
Pea hangē ko e kehekehe 'a e ngaahi ongo 'oku ma'u 'e he kakai, 'oku 'i ai ai ha ni'ihí ia 'oku hangē 'oku nau ongo ngofua ange ki ha fa'ahinga ngāue, tō'onga, pe 'ulungāanga. Mahalo ko e ngaahi ongo ko iá ne fanau'i pē mo kinautolu pe ne ma'u 'i ha fa'ahinga founga na'e 'ikai ko ha'anau fili pe ko hanau fo'ui, 'o hangē ko e mahaki ta'e 'iloa ko ia na'e ui 'e he 'Aposetolo ko Paulá ko e "tolounua 'i he kakanó, ko e me'a fekau 'a Sētane, ke tuki'i au, telia na'á ku fie lahi fau" (2 Kolinitō 12:7). 'E 'i ai pē ha taha ia te ne ma'u ha fa'ahinga ongo te ne

tohoaki'i atu ia ki he pele pa'angá, 'o 'ikai hangē ko kinautolu 'oku 'ikai fu'u hoha'a ki aī, kae hoko ia ko ha taha pele pa'anga ta'e toe fakakouna'i. 'E 'i ai foki mo ha taha kehe ia 'e manako ki he tapaká pea tō ngofua ki hono mālohí. Pea 'e toe 'i ai pē foki mo ha taha ia 'e mālohi fau hono u'a ki he kava mālohí pea vaivai mo faingofua ke fusiaki'i vave atu ke ma'u 'e he mālohi 'o e 'olokaholó. 'Oku 'i ai mo ha ngaahi fakatātā kehe 'e lava 'o kau ai 'a e 'ita fakapo'ulí, 'ulungāanga fakafekikí, loto mānumanú, pea mo e ngaahi alā me'a peheé.

'I he ngaahi me'á ni fakatāutaha (pea mo ha ngaahi fakatātā kehe 'e lava ke 'omai) ko e ngaahi ongo pe fa'ahinga 'ulungāanga ko ē 'oku nau fakautuutu 'a e vaivai ki ha fa'ahinga tō'onga, 'e lava pē ke 'i ai ha'ane fekau'aki mo e afá. Ka ko 'ena fekau'aki mahalo pē 'e fu'u faingata'a ke fakapapau'i. He ko e 'elemēniti 'o e afá, mahalo na'a 'ikai toe lahi ange ia 'i hano ma'u pē 'e ha taha ha fa'ahinga ongo tu'unga 'i ha'ane fehanganagai mo ha fa'ahinga mālohi 'i he'ene kei tupu haké. Kā 'e tatau ai pē pe ko e hā hotau vaivai'angá pe me'a 'oku tau ongo'ingofuá, 'okú ne fakafofonga'i pē 'e ia ha fanga ki'i fetō'aki 'i he tau'atāina fakamatelié ('i he mo'ui fakamatelié, ko 'etau "tau'atāina pē 'o fakatatau ki he kakanó" [2 Nifai 2:27], 'oku tau kei ha'isia pē 'i he founa 'oku tau faka'aonga'i ki ai 'a 'etau tau'atāina ke filí pea mo e ngaahi me'a 'oku tau fakakaukau'i pea mo e tō'onga 'oku tau fili ke fakahokó). Na'á ku lave ki he fehanganagai ko 'ení 'i ha'aku lea na'e fai 'i he 'Univēsiti ko Pilikihami 'Iongí 'i ha ngaahi ta'u ki mu'a atu:

"Ko hotau toko lahi na'e fanau'i [pe tupu hake] mo ha tolounua 'i he kakanó, 'o 'ilongofua ha ni'ihi, pea kovi ange ha ni'ihi. 'Oku hangē 'oku tau vaivai kotoa ki ha fa'ahinga me'á, ka 'oku tatau ai pē pe ko e hā hotau vaivai'angá, 'oku tau kei ma'u pē ha loto mo ha mālohi ke mapule'i 'etau ngaahi fakakaukau' mo 'etau tō'ongá. 'Oku pau pē ke pehē ia. Na'e folofola 'a e 'Otuá te ne 'eke'i meiate kitautolu 'a 'etau ngāuē mo 'etau ngaahi fakakaukau, ko ia ai kuo pau ke mapule'i ngofua 'a 'etau fakakaukau mo 'etau tō'ongá 'e he'etau tau'atāina ko ia ke filí. He ko e taimi ko ia 'oku tau a'u ai ki he ta'u motu'a pe tu'unga 'oku 'eke'i ai meiate kitautolu 'etau ngaahi tō'ongá, 'oku 'ikai leva toe fakalaloa'i ha fa'ahinga tō'onga pe fakakaukau ia 'oku 'ikai fenāpasi mo e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, 'e he lau ko ia 'oku pehē 'Na'e fanau'i pehē mai pē au ia.' 'Oku fie ma'u ke tau ako 'o 'ilo'i 'a e founa ke tau mo'ui aī koe'uhí ke 'oua na'a ta'ofi kitautolu 'e hatau vaivai fakamatelie mei hono a'usia 'a e me'a 'oku ta'engatá.

"Kuo 'osi folofola 'a e 'Otuá te ne fakatapui hotau

TA FAKATĀTĀI E DEL INGSON

'Oku lahi e me'a ia 'oku 'ikai ke tau 'ilo fekau'aki mo e lahi 'o e tau'atāina 'oku tau ma'u 'i hono fakalau ko ia 'o e ngaahi tolounua kehekehe 'o e kakanó 'okú ne uesia kitautolu 'i he mo'ui fakamatelié. Ka 'oku tau 'ilo totonu 'eni; 'oku tau ma'u hono kátoa 'a 'etau tau'atāina ke filí pea 'e 'ekea 'e he 'Otuá meiate kitautolu 'a e founa 'oku tau faka'aonga'i ai ia 'i he'etau fakakaukau' mo 'etau tō'ongá. 'Oku mahu'inga ia.

ngaahi mamahí ke 'aonga kiate kitautolu (vakai, 2 Nifai 2:2). Ko e ivi ko ia 'oku tau fakamoleki ke ikuna'i 'aki ha fa'ahinga vaivai 'oku tau tupu hake mo iá, te ne fakatupu ha ivi fakalaumālie ke tau nofo mo ia 'o a'u ki 'itāniti. 'I he lotu tu'o tolu ko ia 'a Paula ke mole atu 'a e 'tolounua 'i he kakanó' meiate iá, na'e folofola ange 'a e 'Eikí, 'Ko 'eku tokoní 'e lahi ma'au: he kuo fakakakato 'eku mālohi 'i ho'o vaivai.'" Na'e faka'osi'aki 'e Paula 'ene pehē, Talangofua:

"Ko ia te u fiefia lahi mo pōlepole ai mu'a 'i he'eku ngaahi vaivai, koe'uhí ke nofo'ia au 'e he mālohi 'o Kalaisí.

"Ko ia 'oku ou fiemālie ai 'i he ngaahi vaivai, 'i he ngaahi manukí, mo e ngaahi masivá, mo e ngaahi fakatangá, mo e ngaahi mamahí, koe'uhí ko Kalaisi: he kau ka vaivai 'oku ou toki mālohi' (2 Kolinitō 12:9-10).

"Tatau ai pē pe ko e hā hotau ngaahi vaivai pe ko

'etau ngaahi ongo'i, he 'ikai ke ne 'oatu 'e ia kitautolu ki he nunu'a ta'engata kae 'oua pē ke tau fakaaonga'i 'etau tau'atāina ke filí ke tau fakahoko pe fakakaukau'i 'a e ngaahi me'a kuo 'osi ta'ofi 'e he ngaahi fekau 'a e 'Otuá. Hangē ko 'eni, ko e vaivai ko ia ki he kava mālohí 'okú ne uesia 'a e tau'atāina 'a e toko taha ko iá ke ne inu 'o ta'e toe ma'u 'e he mālohi 'o e kavá hono sinó, ka 'oku fakafaingofua'i ia 'e he'ene tau'atāina ke filí ke ne fakae'hi'e'hi pea hao ai mei he holoki mo'ui 'a e kava mālohí ki he sinó pea mo e fakau'au hifo fakalaumālie 'i hono ma'u ia 'e he kavá.

"... Tokanga mamafa ki he fa'ahinga kumi 'uhinga ko ia 'oku pehē 'oku 'ikai ha'isia ha taha ki he'ene ngaahi tō'ongá, 'i he taimi ko ia 'okú ne ma'u ai ha u'a pe loto fakavalevale ki ha fa'ahinga me'a, 'o 'ikai ke ne toe ma'u 'e ia ha mālohi pe lava ke fai ha toe fa'ahinga filí. He 'oku fehangahangai mo'oni 'eni ia mo e fakava'e mo'oni 'o e ongoongolelei 'a Sīsū Kalaisí.

"Oku loto 'a Sētane ia ke tau fakakaukau 'oku 'ikai ke tau ha'isia kitautolu 'i he mo'ui ni. He ko e ola ia na'a ne feinga ke ne a'usia 'i he'ene pole na'e fai 'i he maama fakalaumālie. Ko e taha ko ia 'oku vilikikihi 'o pehē 'oku 'ikai ha'isia ki he'ene fakaaonga'i 'a 'ene tau'atāina ke filí koe'uhí he na'e 'fanau'i pehē mai pē iá' 'oku feinga ia ke ne 'ufi'ufi e ola 'o e Tau na'e fai 'i he Langí. 'Oku tau ha'isia, pea ka tau ka laulau kehe, 'e hoko leva 'etau ngaahi ngāue ko ha kongá ia 'o e ngāue tu'uaki 'a e Filí.

"Ko e fatongia fakafō'ituituí ko ha lao ia 'o e mo'ui. Pea 'oku fakatou fakaaonga'i ia 'i he lao 'a e tangatá mo e lao 'a e 'Otuá. Kuo pau ke 'ai 'e he Sōsaieti ke fatongia'aki 'e he kakaí hono mapule'i 'enau ngaahi ongo koe'uhí ka tau lava 'o nofo 'i ha fa'ahinga sōsaieti anga fakasivilaise. 'Oku 'ai 'e he 'Otuá ke ha'isia 'a 'ene fānaú ki hono mapule'i 'o 'enau ngaahi ongo pe fakakaukau koe'uhí ke nau lava 'o tauhi 'ene ngaahi fekau pea mo 'ilo'i 'a honau iku'anga ta'engata. 'Oku 'ikai fakalaloa'i 'e he laó ia ha tangata 'ita vave 'oku tukulolo ki he'ene fakakaukau 'o fana'i ha taha 'oku fakamamahi ange ki ai, pe ko ha tangata holi 'oku tukulolo ki he'ene fakakaukau 'o kaiha'a, pe ko ha taha fakalielia 'oku tukulolo ki he'ene ngaahi fakakaukau 'o fakatōli'a 'ene holi fakakakanó 'i he fānau ikí. . . .

"Oku toe lahi e ngaahi me'a ia 'oku 'ikai ke tau 'ilo fekau'aki mo e tau'atāina 'oku tau ma'u, 'i he'etau fakakaukau atu ko ē ki he ngaahi tolounua kehekehe 'o e kakanó, 'a ē 'oku nau fakamamahi'i kitautolu 'i he mo'ui fakamatelié. Ka 'oku tau 'ilo'i pau 'a e me'a ko 'eni, 'oku tau ma'u kotoa ha tau'atāina ke fili pea 'e 'ekea 'e he 'Otuá meiate kitautolu 'a e founga 'oku tau fakaaonga'i ia 'i he'etau fakakaukau mo 'etau ngāue. 'Oku mātu'aki fu'u mahu'inga 'eni.'"

KO E NGAHI FAKAKAUKAU FAKASAIENISÍ

'Oku toko lahi ha kakai 'oku nau vakai'i 'a e ngaahi palōpalema ko 'eni 'o e fetokanga'aki 'a ha tangata mo ha tangatá pe fefine mo ha fefiné mei he tafa'aki 'ata'atā pē 'o e 'ilo fakasaienisi 'o onopōni, 'o fehangahangai ia mo 'etau founga fakatokāteliné. Neongo pē 'oku 'ikai ko ha taha poto fakasaienisi au, ka 'i he tokoni 'a e ngaahi tohi saienisi pea mo e fale'i 'a ha kau mataotao mo ngāue fakasaienisi, te u feinga ke fakae'a 'a e ta'e mo'oni 'o e fakamatala 'a ha ni'ihí 'oku nau pehē tokua 'oku hanga 'e he ngaahi me'a kuo 'ilo 'e he kau saienisi 'o fakamahino'i ko e nonofo 'a e tangata mo e tangatá pe fefine mo e fefiné na'e "fanau'i pehē mai pē kinautolu."

'Oku tau mo'ui 'i ha kuonga 'oku lahi fau ai 'a e ngaahi me'a kuo 'ilo 'i he saienisi fekau'aki mo e sino 'o e tangatá. 'Oku tau 'ilo ko hotau afaá 'okú ne fakamatala'i 'a e ngaahi 'uhinga 'o hotau fōtungá. Ka 'i he taimi tatau pē, 'oku tau toe 'ilo'i foki ko hotau 'ulungāngá 'oku kaunga lahi ki ai 'a e ngaahi me'a fakasōsiale 'oku fekau'aki mo e 'atama'i (psychosocial) 'o hangē ko e founga tauhi fānaú mo e vā 'o e fānaú ('o tautautefito ki he ngaahi ta'u 'o e tupu kei si'i haké) pea mo e anga fakafonua 'oku tau tupu hake a'i. Kuo laulau senituli 'a e fekíhiaki ko ia pe 'oku tu'unga ha fa'ahinga tō'onga 'ulungāngā mei "natula" pe mei he "founga hono ohi haké". Ko 'ene fekau'aki ko ia mo e ongo'i mo e tō'onga fetokanga'aki 'a ha tangata mo ha tangatá pe fefine mo ha fefiné 'oku toe hoko pē ia ko ha me'a 'okú ne fakaha'a'i mai ha fihitu'u lahi 'a ia 'oku 'asi kei toki kamakamata ai 'a e 'ilo fakasaienisi.

'Oku fakai'ikai foki 'e ha kau saienisi ia ko e 'ulungāngá 'oku 'i ai e kaunga ki ai e afa 'i hotau hakó.⁸ Pea ko ha ni'ihí ia 'oku nau taukave'i ha ngaahi me'a pe ngaahi fakakaukau 'oku nau fokotu'u mai 'oku "i ai tokua ha ngaahi fakamo'oni fe'unga ki he kaunga 'a e afa 'okú te ha'u mo iá ki he'ete tō'onga fakaetangata pe fakafefiné."

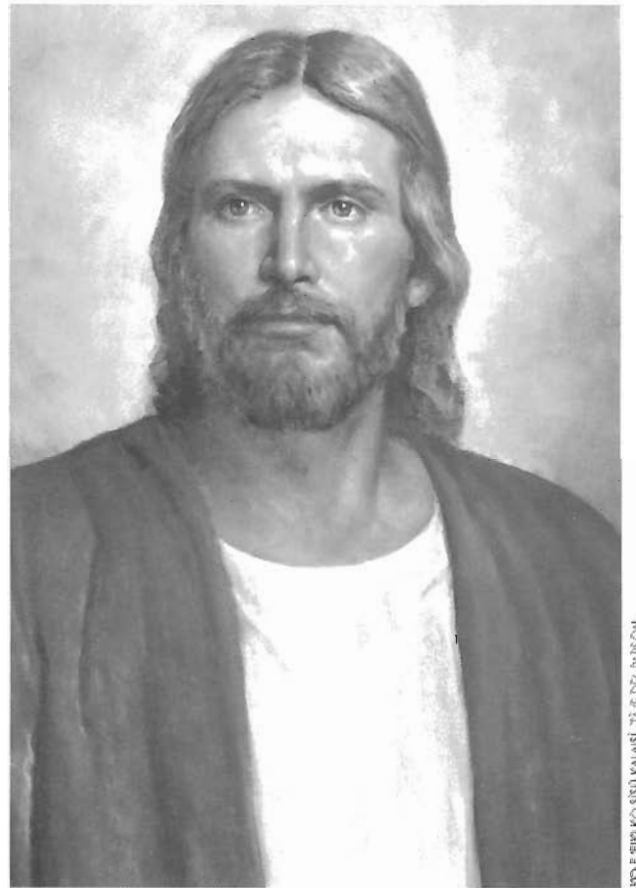
Ka kuo tau 'osi 'ilo'i foki 'a hono mo'oni he 'oku fakamatala'i 'e he afá ha ngaahi 'uhinga 'oku ma'u ai ha taha 'e ha mahaki 'o hangē ko e kanisá, pea mo ha ngaahi toe mahaki kehe 'e ni'ihí 'o hangē ko e suká. 'Oku 'i ai foki mo ha ngaahi toe fakakaukau pea mo ha ngaahi fakamo'oni kehe 'oku pehē 'oku 'i ai e kaunga 'a e afá ki ha'atau mo'ulaloa ki ha ngaahi palōpalema fakaulungāngā kehekehe 'o hangē ko e anga-fita'á, ma'u 'e he mālohi 'o e kava mālohí, pea mo e sino nge'enge'é. 'Oku faingofua pē ke fakafuofua'i 'o pehē ko e afá 'oku 'i ai 'ene kaunga ki he'etau tō'onga fakatangata pe fakafefiné. Ka neongo ia, 'oku mahu'inga ke manatu'i, 'o hangē ko ia ne fakahā mai 'e ha toko ua 'okú na taukave'i 'a e

fakakaukáu ni, ko e “fakakaukau ko ia ‘o pehē ‘oku ngalingali ‘e ma’u ‘e ha taha ha fa’ahinga ‘ulungāanga koe’uhí he na’e pehē ‘a ‘ene tangata’eikí mo ‘ene fine’eikí, ‘oku ‘ikai ‘uhinga ia kuo pau ke ne ma’u ia pe pehē. Ko e lahi taha ‘o e ngaahi ‘ulungāngá ‘oku meimei ke ma’u ia fakatou’osi mei he me’a na’e fanau’i mai mo e toko taha ko iá, fakataha pea mo e ‘ātakai ‘oku tupu hake aí.”¹⁰

“Tatau ai pē pe ko e hā e tu’unga ‘o e fakakaukau ‘a ha taha saienisi ‘i he vaha’a ‘o hono tali faka’aufuli mo hono ta’e tali faka’aufuli ‘o e fakakaukau ko ia ‘o e ‘i ai ‘a e kaunga ‘o e afá ki he hoko ‘a ha taha ko ha taha anga fakahomosekisuale, ‘oku tui hanau toko lahi ‘oku te’eki ke ma’u ha ngaahi fakamo’oni fe’unga ‘i he lolotongá ni ke faka’ikai’i pe fakamo’oni’i ‘aki ‘a e ngaahi fakakaukau ko ‘ení. Ka kuo pau ke toe fakahoko mo ha ngaahi fakatotolo fakasaienisi lahi makehe ki mu’a pea toki lava ke fai ha fakamahino aofangatuku.

Na’e lipooti ha savea na’e fai ki ha kau māhanga tangata faitatau ‘e 56 ‘a ia na’e pehē ai ‘e ha toko taha, ‘i he māhanga kotoa pē ‘okú ne “fakafāfine.” Ko e peseti ‘e 52 ‘o e kau māhanga ko eé na’a nau pehē ‘oku nau fakafāfine mo kinautolu.¹¹ Na’e fai mo ha savea tatau pē ki ha kau māhanga fefine faitatau pea na’e ‘ilo ai ‘oku meimei tu’otu’a tatau pē ‘a e toko lahi ‘o e kau māhanga fefine ne nau pehē ‘oku nau fakatangata kinautolu (hoa ‘e 34 mei he hoa ‘e 71, ‘a ia ko e peseti ia ‘e 48).¹² Kapau ‘oku fakahaa’i ‘e he ongo savea ko ‘ení ha kaunga ‘o e afá ki ha fie lau ‘e ha tangata pe fefine, ‘okú ne fie nonofo ai mo ha tangata pe ko ha fefine mo ha fefine, ‘oku toki hā mahino ai ‘a e ta’e falalā’ia ‘o e fakakaukau fekau’aki mo e mālohi ko iá. Pea hangē ko e fakamatala ‘a ha tangata saienisi ‘iloa, “E a’u pē ki ha māhanga ‘o ha tangata fakafāfine—‘oku kei ‘i ai pē ha peseti ‘e 50 pe lahi ange ‘e hoko pē ia ko ha tangata kakato—neongo pē ‘okú ne ma’u ‘a e fa’ahinga afa tatau pē mo hono māhangá mo ohi hake kinaua ‘e he mātu’a tatau pē.”¹³ ‘Oku totonu foki ke tau fakatokanga’i ko e ola ‘o e ngaahi fekumi ko ‘ení (mo ha toe ngaahi fekumi kehe ‘e hā atu ‘i lalo) ‘oku makatu’unga ia ‘i he tau’atāina ‘a e kakai na’e fakafehu’i ke nau fili pe ko e hā kinautolú, ‘a ia ko ha fa’ahinga makatu’unga vaivai ia ki ha ‘ilo fakasaienisi, ‘i he lolotonga “hono te’eki ma’u ‘e he kau saienisi ‘o e ‘ulungāngá mo e kau fakatotoló ha fakamatala pau ke tali fakalūkufua ai ‘e he māmaní ‘a e me’á ni—pea tuku kehe atu ha’anau loto taha ki hono tupu’angá.”¹⁴

‘Oku tali lelei ma’u pē ha fa’ahinga ma’u’anga fakamo’oni ‘i ha fa’ahinga fekumi fo’ou pē ‘oku fai. ‘I Siulai 1993, na’e ongoongoa ai ‘a Toketā Tiini Heima (Dr. Dean Hamer) ‘i he ongoongó ‘i he taimi na’á ne fakahā ai kuó ne ‘ilo ha fekau’aki lahi ‘a kinautolu ko ia ‘oku nau ma’u ‘a e afa [‘oku ‘iloa ko e DNA] ‘i he kongá ‘o e me’a ‘okú ne

Ko e ‘uluaki tefito’i mo’oni ‘o e ongoongoleléi ke tui ki he ‘Eiki ko Sisū Kalaisi, ‘a ē ‘okú ne ‘omi kiate kītautolu ‘a e maama mo e ivi ke tau ikuna’i ‘aki ‘a e ngaahi faingata’a ‘o e mo’ui fakamatelié mo faka’aonga’i ‘etau tau’atāina faka-‘Otuá ke fili ‘a e ‘ulungāanga te ne takí atu kītautolu ki hotau iku’anga fakalangí.

fa’u ‘a e kakanó ko e Xq28 pea mo e tō’onga anga fakafefine pe tangata ‘o ha nīhi na’e filifili(chosen) . . . ‘a ia ko ha kakai tangata ne nonofo kovi fakatangata pē pea mo hanau kāinga ne motu’a hake ‘i he ta’u 18.” ‘I hono fakalea ‘e tahá, “oku hangē ‘oku ma’u ‘e he Xq28 ha fa’ahinga afa ‘oku kaunga lahi ki he tō’onga mo’ui ‘o e fie nonofo kovi ‘a ha ongo tangata.”¹⁵ ‘I hono fakamatala’i aofangatuku ‘e Toketā Tiini Heima ‘a ‘ene ‘iló, na’á ne pehē ai ‘i ha’ane tohi ki muí ni mai:

“Te tau lava pē ke fai ha vavalo fakapoto fekau’aki mo e mahu’inga ‘o e Xq28 ‘i he kakai tangatá fakalūkufua. Ka ko e tafa’aki ‘oku mā’olunga angé, he ‘ikai malava ‘e he me’a ia ko ‘ení ‘o pule’i ke hoko ki ha peseti ‘e 67 ‘o e kakai ‘oku anga fakafāfiné, ‘a ia ko e toko lahi ia ‘o e nīhi ‘oku ‘kau’ ki he tō’ongá ni mei he kulupu ko ‘ení na’e filifili fakaleléi. ‘I he tafa’aki ‘oku ki’i vaivai angé, kapau ko e lahi ‘o e tō’onga mo’ui nonofo kovi fakatangatá ‘oku fakatupu ‘e he ngaahi me’a ‘o e ‘ātakai pe ko e lahi ‘o e afa ‘oku ma’u ‘i ha taha, ‘e fu’u sīsī’i leva ‘a e peseti ia ‘o e kaunga ‘a e

Xq28 ki he tu'unga tangata 'o ha taha. Ko e fakakaukau fakapotopoto tahá, 'oku to'o ia mei he fakamatala 'o 'ene fekau'akí—mei he fakatotolo ki he kau māhangá mo e ngaahi fāmīlī—'okú ne fokotu'u mai ai 'oku peseti 'e 5 ki he 30 'a e kaunga 'o e Xq28 ki he kakai tangata fakafāfiné. 'Oku fakamo'oni mei he kongá lahi 'o e fakafuofua ko 'ení 'a 'ene toe 'ānoa mo lahi 'a e fakatotolo ke fai.¹⁶

Ko e "peseti ko ia 'e 5 ki he 30" 'o kinautolu 'oku nau pehē 'oku nau "fakafāfiné" 'oku fu'u tō nounou ia pe ta'e fakafiemālie ke fakamo'oni'i 'a e fakakaukau ko ia 'oku pehē kuo fakahaa'i 'e he saienisí 'oku "fakatupu" 'e he afá ha fie "nonofo kovi 'a ha tangata mo ha tangata." 'Oku fakamahino'i 'e ha toko taha saienisi poto 'a e ongo me'a ta'e pau ko 'ení 'o pehē:

"Ko e hā pē ha fakamo'oni kuo ma'u 'o kau ki hano fakatupu 'e hotau afá 'a e nonofo kovi 'a ha tangata mo ha tangata—'oku hala. . . . He 'oku 'ikai foki hanga 'e he 'ilo mei he fakatotolo ki he afá, 'a ē 'oku taku 'oku 'alu he totó 'a e anga ko 'ení, 'o fakamahino'i mai pe ko e hā 'a e me'a 'oku hoko mai he afá pea 'oku anga fēfē 'a 'ene fekau'aki mo e 'ulungāanga tangata pe fefine 'o ha taha."¹⁷

'I he'enau toe fakalelei'i 'a e ngaahi fakafuofua fakasaenisi ki he tu'unga tangata mo fefine 'o e kakai, 'oku fai ai 'e Toketā Paane (Byne) mo Toketā Pāsoni (Parson) mei he tafa'aki ako ki he 'Atamaí 'a e 'Univēsiti 'o Kolomupia 'a e ngaahi fakatokanga mo e ngaahi fokotu'u mahu'inga ko 'ení, 'o tatau pē 'i he tafa'aki faka'ulungāngá pe ko e me'a ki he sinó:

"'Oku mātu'aki totonu ke kamata tali 'e he kau fakatotoló mo e kau saienisi ki he 'atamaí 'a e fihitu'u 'o e tu'unga 'oku tangata pe fefine ai ha taha mo si'aki 'a e fāifeinga ko ia ke fakamatala'i ngofuá, 'o tatau pē 'i he fakakaukau ki he'ene tupu fakae'ulungāngá pe fakaesinó.

"Ko e me'a 'oku mole faka'aufuli mei he ngaahi fakakaukau fakapoto fekau'aki mo e tupu'anga 'o e natula fakaetangata pe fakafefine 'o ha taha, 'a e ngāue 'oku fai 'e he toko taha ko iá 'i hono langa pe fakapapau'i 'o hono tu'ungá . . . 'Oku mau fokotu'u atu ha me'a ke fakakaukau'i 'o peheni, 'oku 'ikai pule'i 'e he afá ia pe ko e ngaahi anga 'o e sinó 'a e anga'i tangata pe fefine 'o ha taha, ka 'oku mālohi ia 'i he'ene fekau'aki mo e 'ulungāngá 'o ne uesia ai 'a e founa 'oku fengāue'aki ai 'a e fakafo'ituituí mo hono 'ātakai 'i he taimi 'oku fakatupulaki ai 'a e anga'i tangata pe fefine 'o ha taha pea mo hono ngaahi natula fakafō'ituituí."¹⁸

Ko e fakakaukau ni, 'a ia ko ha taha pē ia 'o e ngaahi fokotu'u mei he kau saienisí, 'oku mātu'aki ongo ngali mo'oni koe'uhí he 'okú ne faka'aonga'i 'a e kongá mahu'inga 'o e fili fakafō'ituituí, 'a ia 'oku tau 'ilo'i ko ha tefito'i mo'oni 'oku mo'oni 'i he'etau tu'unga mo'ui fakamatelié.

KO E FATONGIA 'O E KAU 'ŌFISA 'I HE SIASÍ MO E KĀINGALOTÚ

'I he'enau tohi 'o e 'aho 14 'o Nōvema 1991 fekau'aki mo e mahu'inga 'o e lao 'o e anga-ma'á, na'e fakahā ai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí: "Ko e fetu'utaki fakasino 'i he vaha'a 'o e husepānití mo e uai'í 'i he ngaahi ha'i 'o e nofo malí, 'oku totonu pē ia. Ka toe 'i ai ha fa'ahinga fetu'utaki kehe pehē, 'o kau ai 'a e fe'auakí, tonó, pe ko ha tō'onga 'oku nonofo ai ha tangata mo ha tangata pe ha fefine mo ha fefine, ko e angahala ia."

'O fakatatau mo e tu'utu'uni ko iá, ko e fatongia leva 'o e kau 'ōfisa 'o e Siasí ke nau fakaafe'i 'a e kau maumau fonó ke nau fakatomala pea fakamanatu kiate kinautolu 'a e tefito'i mo'oni na'e ako'i 'e he palōfita ko Samuelá ki he kau Nifai fai angahalá: "Kuo mou feinga 'i he ngaahi 'aho kotoa pē 'o ho'omou mo'uí ke ma'u 'a e me'a 'oku 'ikai te mou fa'a ma'u; pea kuo mou feinga ke ma'u 'a e fiefiá 'i he fai angahalá, 'a ia ko ha me'a 'oku ta'e hoa mo e anga 'o e mā'oni'oni, 'a ia 'oku 'i hotau Pule Lahi mo Ta'engatá" (Hilamani 13:38).

He 'ikai lava ke kei hokohoko atu ai pē 'a e kakai 'i he ngaahi angahala mamafá mo kei hoko pē ko ha kāingalotu 'o e Siasí. Pea 'oku totonu foki ke fai ha fakatonutonu fekau'aki mo hono faka'ai'ai ko ia 'o e angahalá 'e ha nī'ili kehé. He 'oku 'ikai ha fakatonutonu faka-Siasí ia ki he ngaahi fakakaukau ta'e tāu pe ko e ngaahi ongo'i (neongo 'oku hoko ai hano faka'ai'ai ke toe fakalalahi ange), ka 'oku 'i ai ha nunu'a 'i hono fakahokó. 'I he malanga tatau pē na'á ne ako'i ai 'oku 'ikai totonu ke "kapusi ki tu'a" 'a e tangatá, na'e tu'utu'uni ai 'e he Fakamo'uí ki he'ene kau tamai'o'eikí ke "'oua na'a tuku ke ma'u 'e ha taha, 'i he'ene ta'e fe'ungá, 'a hoku kakanó mo hoku totó . . . ; ko ia kapau 'oku mou 'ilo 'oku ta'e fe'unga ha tangata . . . ke mou ta'ofi ia" (3 Nifai 18:28–30). Na'e 'osi tu'utu'uni foki 'e he Fakamo'uí, "Ka ka 'ikai te ne fakatomala, 'e 'ikai lau ia fakataha mo hoku kakai, koe'uhí ke 'oua na'á ne faka'auha hoku kakai" (veesi 31; vakai foki, 26:36; 'Alamā 5:56–61). Ko hono hokó, kapau he 'ikai tali 'e he kau maumau fonó 'a e ngaahi fakaafe ke nau fakatomalá, kuo pau leva ke fai 'e he kau tauhi sipi 'o e tākanga 'a e 'Otuá hano fakatonutonu ko hono fakakakato ia 'o honau ngaahi fatongia ne tuku kiate kinautolu 'e he 'Otuá.

'I he taimi tatau pē, 'oku totonu ke tau fakafaikehekehe'i ma'u pē 'a e fakahoko 'o e ngaahi angahalá pea mo e ngaahi ongo'i ta'e tāu pe ko e ngaahi mo'ulaloa 'oku ngali fakatu'utamakí. He 'oku totonu ke tau tokoni 'i he 'ofa kiate kinautolu 'oku nau fāifeinga ke teke'i 'a e 'ahi'ahí. Na'e fakahoko 'eni 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí 'i he'enau tohi 'i he 'aho 14 'o

TA FAKA'ATAFI E DEI PARSON

Ko e taumu'a 'o e mo'ui fakamatelié mo e misiona 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke teuteu'i 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá ki honau iku'angá—ke nau hoko 'o hangē ko 'etau mātu'a fakalangí.

Nōvema 1991. 'I he hili 'o 'enau fakamahino'i mai 'a e natula angahala 'o e "fe'auakí, tonó, mo e tō'onga nonofo kovi 'a ha ongo tangata pe ongo fefiné," na'e toki tānaki mai leva ai 'e he Kau Palesitenisií:

"Ko kinautolu fakafo'ituitui pea mo e ngaahi fāmili ko ē 'oku nau loto ke ma'u ha tokoni fekau'aki mo e ngaahi me'a ko 'ení, 'oku totonu ke nau kumi fale'i mei he'enau pīsopé, palesiteni fakakoló, palesiteni fakasiteikí pe fakavahefonuá. 'Oku mau poupu'u atu ai 'a e kau taki 'i he Siasi mo e kāingalotú ke nau tokoni 'i he 'ofa pea ma'u mo ha mahino kiate kinautolu 'oku fāinga mo e ngaahi me'a pehení. 'E tali 'e ha toko lahi 'i he'enau ongo'i 'a e 'ofa faka-Kalaisi pea mo e ue'i 'a e Laumalié, 'i he taimi te nau ma'u ai ha fakaafe ke foki mai pea faka'aonga'i 'a e iyi fakalelei mo fakamo'ui 'o hotau Fakamo'ui (vakai, 'Isaia 53:4–5; Mōsaia 4:2–3)."

'Oku meimei tatau pē 'eni mo ha me'a na'e malanga'aki 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'i he tefito tatau pē 'i ha konifelenisi 'a ia na'a ne pehē ai: "'Oku ou fie ma'u ke u lave ki he fua kona mo mahi ko ia 'o e fai angahalá, kae 'uma'a 'a e ongo'i 'ofa faka-Kalaisi ko ia 'oku totonu ke tau ma'u kiate kinautolu ko ia 'oku toloto 'i he mamahi 'o e nunu'a 'o e ngaahi me'a ko 'eni kuó u

lave ki aí, tatau ai pē pe 'oku nau halaia pe 'ikai. 'Oku tau malanga'i foki 'a e fakahala'i 'e he 'Eiki 'a e angahalá, ka 'okú ne 'ofa mo'oni pē ia ki he toko taha fai angahalá. 'Oku totonu ke tau kakapa'atu 'i he anga-'ofa pea mo e fie tokoni mo'oni kiate kinautolu ko ia 'oku uesia 'enau mo'ui 'e he mamahi 'o e ngaahi me'a ni, mo tokonia 'enau ngaahi fiema'ú, kae 'uma'a ke tau tokoni ke nau ikuna'i 'enau ngaahi palōpalemá."¹⁹

Ka neongo 'a e ngaahi fakaafe mo e ngaahi fakamahino peheé, 'oku kei hokohoko atu pē 'a e feta'efemahino'akí 'i he Siasi mo hono kāingalotú fekau'aki mo hotau tu'unga 'i he ngaahi me'a ko 'ení. 'I ha faka'eke'eke 'o ha taha 'o e kau 'ōfisa 'o e Siasi 'i he fa'ahita'u fakatōlau kuo 'osí, na'e fehu'i ange ai kiate ia, "Ko e hā ha me'a kuo fai 'i he Siasi ke feinga ke ta'ofí'aki 'a e ongo'i tāufehi'a ki he kakai 'oku nonofo kovi fakatangatá pe fakafefiné?" Ka 'i ha ta'u 'e hiva ki mu'a atu aí, 'i ha lolotonga 'o haku faka'eke'eke 'i he televisoné fekau'aki mo e tefito tatau pē ko 'ení, na'e fakafehu'i ai au fekau'aki mo ha fakamatala 'oku pehē tokua 'oku ako'i pe fakahema 'a e Siasi ke pehē "ko e kakai ko 'ení 'oku ta'e fiema'ua . . . 'oku toe fehi'a ai pē 'a e kakai ko 'ení kiate kinautolu pea 'oku fakatupu 'a e fa'ahinga

fakakaukau ko 'enī 'e he Siasī."

Makehe mei aī, 'oku tau toe ma'u pē foki ha ngaahi fehu'i peheni mei he kāingalotu mateaki 'o e Siasī. 'Oku fakafōtungā 'eni 'e ha tohi ne u ma'u ki mu'i ni mai:

"Ko ha me'a 'e taha 'oku mau hoha'a ki ai ko hono fakahingoa ko ia homau ngaahi fohā mo homau ngaahi 'ofefinē 'o pehē ko ha kakai 'oku nau fai ha anga 'oku hala mo holi kovī. Mahalo pē na'a 'oku pehē ha nīhi, ka ko honau toko lahi 'oku 'ikai ke nau fai pehē. Ko e me'a pē 'oku fie ma'u 'e he kau talavou mo e kau finemui ko 'enī ke nau mo'ui, ma'u mo ha mo'ui fakalaumālie, pea ofi ki honau ngaahi fāmīlī mo e Siasī. 'Oku fu'u holoki mo'ui 'aupito 'a e taimi 'oku lea'aki ai mei he tu'unga malangā fekau'aki mo e ngaahi me'a pehenī. 'Oku mau tui ko e me'a pē 'oku fai 'e he ngaahi malanga peheé ko hono fakatupu ha loto sī'i ange pea mo ha loto halaia lahi fau, mo ha mā, mo ha ongo'i ta'e 'aonga, 'a ia kuo nau fekuki mo ia 'i he kotoa 'o 'enau mo'uf. 'Oku 'i ai ha ngaahi taimi 'e nīhi 'oku hala mo'oni ai ha fa'ahinga 'ofa faka-Kalaisi ia 'e fakahaa'i ke tokoni'i ai kinautolu 'i honau faingata'a'ia. 'E hounga mo'oni kiate kinautolu hono kātoa ha fa'ahinga me'a pē te ke lava 'o fai ke tokoni 'i he faingata'a'ia 'o e sī'i fānau ko 'eni 'a 'etau Tamai Hēvanī 'a ia 'oku 'ikai mahino si'enau tō'ongā ki he kakai. Kapau 'e fakahaa'i 'e ha nīhi 'o e kau Taki Mā'olungā 'oku nau ongo'i ngofua 'a e palōpalema ko 'enī, 'e tokoni lahi mo'oni ia ke ta'ofi ai 'a e ta'onakitā pea mo e mavahevahe 'i he ngaahi fāmīlī. 'Oku 'i ai ha toko lahi ia 'oku 'ikai pē ke nau makātaki'i 'a e fō'i mo'oni ko ia 'oku fakamāu'i kinautolu 'e he kāingalotu 'o e Siasī 'o lau ko ha 'kakai kovi,' pea 'oku nau kumi ai ha nonga 'i he fa'ahinga tō'onga mo'ui fakafāfinē."²⁰

'Oku fakahaa'i 'e he fa'ahinga fetu'utaki mai ko 'enī 'a e fie ma'u ke fakalelei'i 'a 'etau fetu'utaki mo hotau ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'oku fekuki mo e ngaahi palōpalemā—'i ha fa'ahinga palōpalema pē. Ko e kāingalotu kotoa pē 'i he Siasī 'o Kalaisi 'oku 'i ai hono fatongia fakatokāteline fakafō'ituitui pau ke ne fakahaa'i ha 'ofa mo tokoni, kae 'uma'a ke ne ma'u ha 'atamai maama fekau'aki mo e palōpalema ko 'enī. Ko e kau angahalā, fakataha mo kinautolu 'oku fāifeinga ke teke'i 'a e ngaahi ongo ta'e totonu ko 'enī, 'oku 'ikai ko ha kakai ia ke kapusi ki tu'a, ka ko ha kakai ke 'ofa'i mo tokoni'i (vakai, 3 Nifai 18:22–23, 30, 32). 'I he taimi tatau pē, he 'ikai lava ke kalo 'a e kau taki 'o e Siasī mo e kāingalotú mei honau fatongia ke ako'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú mo e ngaahi 'ulungāanga mā'oni'oni ('i he me'a kotoa pē), 'o tatau ai pē kapau 'oku 'ikai fakafiemālie ia ki ha nīhi.

'Oku fa'a fehu'i ki he kau Taki 'o e Siasī 'i ha ngaahi taimi 'e nīhi pe 'oku 'i ai ha potu 'i he Siasī 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī mo'ō e kakai

'oku mo'ulaloa ki he tō'onga nonofo kovi fakatangatā pe fakafefinē pe ko kinautolu 'oku nau ongo'i peheé. 'Io, 'oku 'i ai. Ko e tu'unga 'o e faingata'a pea mo e founa totonu ke ne fakalelei'i mo mapule'i 'a e fakakaukau 'e faikehekehe ia mei he taha ki he taha, ka ko e pōpoaki 'o e faka'anauá pea mo e nima fie tokoni mei he Siasī 'oku tatau pē ia ki he toko taha kotoa pē 'oku feingā.

Na'a ku feinga ke u fakamatala'i 'a hono faikehekehe mo'oni 'i ha'aku tali ki ha taha faiongoongo televiseone na'a ne taku 'o pehē 'oku ako'i 'e he Siasī ko e "kakai ko 'enī 'oku hangē 'oku 'ikai fiema'ua." Na'a ku tala ange:

"Ko e toko taha ko ia 'oku lolotonga ngāue (ke teke'i) 'a e ngaahi vaivai ko iá 'oku totonu ke 'oua na'a ne pehē 'e ia ko ha taha ta'e fiema'ua ia. Ka, ko ha me'a kehe foki 'a e fetu'utaki fakasino ia 'i tu'a mei he ngaahi ha'i 'o e nofo malí. Ka 'i ai ha taha 'oku mo'ua 'i he fa'ahinga 'ulungāanga ko iá 'oku totonu ke ne ongo'i halaia. 'Oku totonu ke nau ongo'i 'a 'enau mavahe mei he 'ao 'o e 'Otuá, 'a ia na'a ne foaki mai 'a e ngaahi fekau 'okú ne fakafepaki'i 'a e fa'ahinga 'ulungāanga ko iá. 'Oku 'ikai te u ofo au 'i he'enau ongo'i fakamavahevahe mei honau Siasī. Ka ko e me'a 'oku ou ofo ai ko 'enau fakakaukau 'e fakata'e'aonga'i 'e he Siasī 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá . . . Ko e fefine ko ia na'e taki atu 'i he'ene fe'auaki ('oku hoko ia ko ha sipinga kiate kinautolu), . . . na'e 'alo'ofa mo 'ofa 'a e [Fakamo'ui] . . . , ka na'a ne pehē, "Alu 'i ho halá pea 'oua na'a ke toe fai angahala." Na'a ne 'ofa pē ia 'i he toko taha fai angahalá; ka na'a ne fakahala'i 'a e angahala ne fakahokó. 'Oku ou tui 'oku fai pehē pē mo e Siasī, pea mahalo pē 'oku 'ikai fu'u haohaoa, ka ko e me'a ia 'oku tau ako'i ki hotau kāingalotú: 'ofa 'i he kau fai angahalá, ka e fakahala'i 'a e angahala ne fa'i."²¹

Ko kinautolu 'oku fekuki mo e faingata'a'ia 'o e fetokanga'aki 'a ha tangata mo ha tangatā pe fefine mo e fefinē, 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou ia. He 'oku lahi fau 'a e fa'ahinga kehekehe 'o e 'ahihāhī, 'i he holi kovī pe ha toe me'a kehe pē. Ka ko e fatongia ko ia ke teke'i kinautolú 'oku kei faka'aonga'i ia kiate kinautolu hono kotoa.

Ko e tokoni mahu'inga taha 'e lava ke fakahoko 'e he Siasī ki he kakai kuo nau tō ki he fai angahalá pe ko kinautolu 'oku fāifeinga ke teke'i iá, ko ha'anau fakahoko 'a hono misiona fakalangí ke ako'i 'a e tokāteline mo'oni mo fakahoko 'a e ngaahi ouau fakalangi 'o e ongoongolelei kuo 'osi fakafoki ma'i. 'Oku faka'aonga'i 'a e ongoongolelei 'i he founa tatau ki he toko taha kotoa pē. Ko hono uho'i mo'oni 'a e fakalelei na'e fai 'e hotau Fakamo'ui pea mo e toetu'ú, koe'uhī ke tau lava ai 'o ma'u 'a e mo'ui ta'e maté mo e mo'ui ta'engatā. Pea koe'uhī ke 'atusia 'a e iku'anga ko iá, 'oku hoko leva 'a e mali ta'engatā ko ha taumu'a fakalangi mo ha me'a

tūkufua ke ngāue'i 'e he fānau kotoa pē 'a e 'Otuá, 'i he mo'uí ni pe ko e mo'ui ka hokó. Ka neongo ia, kuo pau ke fakahoko 'a e taumu'a toputapú ni 'i he founa pē 'a e 'Eikí. Hangē ko 'ení, kuo 'osi fakahā 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli "oku 'ikai totonu ke 'ai 'a e malí ke hangē ha sitepu ia ke fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi palōpalemá 'o hangē ko ha ongo'i fie nonofo kovi 'a ha ongo tangata pe ko hono ngaahi tō'ongá."²²

'E makatu'unga 'ia Kalaisi mo hono Siasí, hano ma'u 'e kinautolu 'oku feingá ha tokoni. Pea 'oku ma'u 'a e tokoni ko 'ení 'i he 'aukaí mo e lotú, 'i he ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei, 'i he ma'u lotú mo e fakahoko 'o ha ngaahi ngāue tokoni, 'i he ngaahi fale'i 'a e kau taki 'oku ue'i fakalaumālié, pea 'i he ngaahi feitu'u 'e fie ma'u aí, 'oku fou mai ia 'i ha ngaahi tokoni fakapalofesinale fekau'aki mo e ngaahi palōpalema 'oku fie ma'u ki ai 'a e ngaahi tokoni peheé. Ko e taha ha ma'u'anga tokoni mahu'inga ko e ivi langomekina ko ia mei he ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'ofá. 'Oku totonu ke mahino kiate kinautolu kotoa (mēmipa kotoa 'o e fāmili) ko kinautolu ko ia 'oku fekuki mo e kavenga mafasia 'o e toe fetokanga'aki pē mo honau fa'ahingá (tangata mo e tangata pe fefine mo ha fefine) 'oku nau fie ma'u makehe ha 'ofa mo ha pou pou pea ko ha fatongia mahino ia 'o e kāingalotu 'o e Siasí, he kuo nau fakahaa'i 'i ha fuakava 'a 'enau loto fiemālie "ke fefua'aki ['a e ngaahi] kavengá" (Mōsaia 18:8) "pea fakamo'oni ai ki he fono 'a Kalaisí" (Kalētia 6:2).

Ko e 'uluaki tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei ke tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'a ia 'okú ne foaki mai 'a e maama pea mo e ivi ke tau ikuna'i 'aki 'a e ngaahi faingata'a 'o e mo'ui fakamatelié pea mo faka'aonga'i 'e 'etau tau'atāina faka-'Otuá ke fili 'a e fa'ahinga 'ulungāanga ko ia te ne taki atu kinautolu ki hotau iku'anga fakalangí. He kuo tala'ofa mai kiate kinautolu: "'Oku 'ikai ha 'ahi'ahi 'e tō kiate kimoutolu ka ko ia 'oku fa'a hoko ki he tangatá: ka 'oku mo'oni 'a e 'Otuá, pea 'e 'ikai te ne tuku ke lahi 'a hono 'ahi'ahi' 'a kimoutolú 'i he me'a te mou fa'a faí; ka 'i he 'ahi'ahi' 'e tofa foki 'e ia 'a e hala ke hao ai, koe'uhí ke mou fa'a kātaki ia" (1 Kolinitō 10:13).

FAKA'OSÍ

'E lava ke fakatātaa'i 'a e faikehekehe 'o e ngaahi mo'oni mo e vakai fakasaieenisí pea mo e tokāteline fakalotú ki he faikehekehe ko ia 'o ha'ate 'ilo fekau'aki mo e me'alelé 'i he'ete sio ki he anga 'o 'ene ngāue, hono vetekí, pea mo hono ngaahi kongokonga kehekehé pe ko hano lau 'o hono tohi fakahinohino ne fa'u 'e kinautolu na'a nau ngaohi 'a e me'alelé. 'Oku lahi 'a e ngaahi me'a ia 'e lava 'o 'ilo 'i he'ete sió mo 'ete faka'uhinga, ka 'e 'omai 'e he fa'ahinga founa ia ko iá ha

'ilo fakakonga pē fekau'aki mo e anga 'o 'ene ngāue pea mo e me'a 'e lava ke fakahoko 'e he mīsiní. Ko e 'ilo lelei mo kakato taha fekau'aki mo e anga 'o 'ene ngāue pea mo e me'a te ne lavá 'e toki ma'u ia 'i hano ako 'o e tohi fakahinohino na'e fa'u 'e kinautolu na'a nau ngaohi 'a e me'alelé. Ko e tohi fakahinohino ki hotau sinó mo hotau laumālié ko e folofolá, 'a ia na'e tohi 'e he 'Otuá na'á ne fakatupu 'a kinautolú pea faka'uhinga'i mai 'e he'ene kau palōfitá. Ko e ngaahi ma'u'anga 'ilo lelei taha 'eni fekau'aki mo e taumu'a 'o e mo'uí kae 'uma'a 'a e ngaahi 'ulungāanga mo e ngaahi fakakaukau 'oku totonu ke tau fakaili ke tau lava ai 'o mo'ui fiefia pea mo a'usia 'a hotau iku'anga fakalangí.

Ko kinautolu ko ia 'oku fekuki mo e ngaahi poletaki 'o e mo'ui fakamatelié 'e lava ke nau lea fakataha mo e tangilāulau 'i he saame 'a Nifai: "'Oiauē ko e tangata loto mamahi ko au! 'Io, 'oku mamahi 'a hoku lotó ko e tupu mei hoku kakanó; 'oku mamahi 'a hoku lotó koe'uhí ko 'eku ngaahi angahalá.

"'Oku kāpui au 'i he ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi angahala, 'a ia 'oku faingofua 'aupito 'enau 'ohofi aú" (2 Nifai 4:17-18).

Kuo pau ke tau falala ki he 'Otuá mo lotua 'a 'ene tokoní, koe'uhí ke tau ma'u 'a e loto mo e mālohi ke teke'i 'a e angahalá. Na'e vikiviki 'a Nifai 'i he 'Eiki, he ko ia na'á ne tokonia mo tataki ia 'i he lolotonga 'o 'ene ngaahi mamahi (vakai, veesi 20). Na'e fefu'i 'e Nifai 'o pehē, "Pea ko e hā te u tuku ange ai au ki he angahalá koe'uhí ko hoku kakanó?" (veesi 27), pea hoko atu ai mo ha'ane lotu ke huhu'i hono laumālié 'e he 'Eiki mo "tetetete 'i he hā mai 'a e angahalá" (veesi 31).

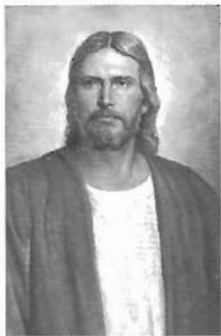
'Oku faka'osi'aki heni 'e Nifai ha ngaahi lea 'oku faka'aonga'i hangatonu kiate kinautolu 'oku fekumi ke 'ilo honau halá 'i he lolotonga 'o e ngaahi faingata'a na'e fai ki ai 'a e lave 'i he fakamatalá ni:

"'E 'Eiki, kuó u falala kiate koe, pea te u falala kiate koe 'o ta'e ngata. 'E 'ikai te u falala ki he nima 'o e kakanó; he 'oku ou 'ilo'i 'oku mala'ia ia 'oku falala ki he nima 'o e kakanó. 'Io, kuo mala'ia ia 'okú ne falala ki he tangatá, pe 'okú ne ngaohi 'a e kakanó ko hono poupou.

"'Io, 'oku ou 'ilo 'e foaki 'o fu'u lahi 'e he 'Otuá kiate ia 'oku kolé" (veesi 34-35).

Ko ia na'á ne tu'utu'uni ke tau haohaoá kuó ne lilingi hono ta'ata'a ke ma'u ai hatau faingamālie ke tau a'usia hotau iku'anga fakalangí. 'Oku hāsino 'a 'ene falala mai te tau lava ke a'usia 'a e mo'ui ta'engatá 'i he'ene fakaafe kāfakafa ko ia 'oku pehē: "Ko e hā 'a e anga 'oku taau mo kimoutolú? Ko e mo'oni, 'oku ou tala kiate kimoutolu, ke mou hangē pē ko aú" (3 Nifai 27:27). □

(Ko e ma'u'anga fakamatala ki heni 'oku 'i he peesi 25)

.....
**KO E NGA AHI MA'U'ANGA FAKAMATALA KI HE "FETOKANGA'AKI 'A
HA TANGATA MO HA TANGATA PE FEFINE MO HA FEFINÉ," 'A IA NA'E
FAI 'E 'ELETĀ TĀLENI H. 'OAKESI**

(Vakai, peesi 14).

1. *Gospel Doctrine*, 5th edition (Salt Lake City: Deseret Book Company, 1939), peesi 309.

2. Vakai ki he Lea 'a e Kau Palesitenisi 'Uluakī, 31 Sānuāli 1912; pulusi 'i he *Improvement Era*, Mā'asi 1912, peesi 417; vakai foki, *Millennial Star*, 24 'Aokosi 1922, peesi 539.

3. Vakai, Lorenzo Snow, *Millennial Star*, 31 'Aokosi 1899, peesi 547; na'e lave ki ai 'a Tāleni H. 'Oakesi 'i he, *Pure in Heart* (Salt Lake City: Bookcraft, 1988), peesi 61–62.

4. Tohi 'a e Kau Palesitenisi 'Uluakī, 14 Nōvema 1991.

5. Vakai, T&F 76; lave ki ai 'a Tāleni H. 'Oakesi 'i he, "Apostasy and Restoration," *Tūhuhu*, Mē 1995, peesi 86–87.

6. "An Easter Greeting from the First Presidency," *Church News*, 15 'Epeleli 1995, peesi 1.

7. "Free Agency and Freedom," *Brigham Young University 1987–88 Devotional and Firesides Speeches* (Provo: BYU Publications, 1988), peesi 46–47; ko e kongā ko ia 'oku faka'aonga'i henī 'oku ma'u ia 'i he Monte S. Nyman and Charles D. Tate Jr., editors, *The Book of Mormon: Second Nephi, The Doctrinal Structure* (Provo: BYU Religious Studies Center, 1989), peesi 14–15.

8. R. C. Lewontin and others, *Not in Our Genes* (New York: Pantheon Books, 1984); R. Hubbard and E. Wald, *Exploding the Gene Myth* (Boston: Beacon Press, 1993).

9. R. C. Friedman and J. Downey, "Neurobiology and Sexual Orientation: Current Relationships," *Journal of Neuropsychiatry* 5 (1993): 149.

10. *Ibid.*

11. J. M. Bailey and R. C. Pillard, "A Genetic Study of Male Sexual Orientation," *Archives of General Psychiatry* 48 (1991): 1089–96.

12. J. M. Bailey and R. C. Pillard, and others, "Heritable Factors Influence Sexual Orientation in Women," *Archives of General Psychiatry* 50 (1993): 217–23.

13. D. Hamer and P. Copeland, *The Science of Desire* (New York: Simon & Schuster, 1994), peesi 218.

14. W. Byne and B. Parsons, "Human Sexual Orientation: The Biologic Theories Reappraised," *Archives of General Psychiatry* 50 (1993): 228.

15. Dean Hamer and others, "A Linkage Between DNA Markers on the X Chromosome and Male Sexual Orientation," *Science* 261 (16 Siulai 1993): 321–27.

16. *The Science of Desire*, peesi 145–46.

17. W. Byne, "The Biological Evidence Challenged," *Scientific American*, Mē 1994, peesi 50, 55.

18. Byne and Parsons, "Human Sexual Orientation," peesi 236–37.

19. Kōtoni B. Hingikeli, "Ko e Loto-'apasiā mo e Ngaahi Me'a 'oku Totonú," *Tūhuhu*, Siulai 1987, peesi 56.

20. Tohi kia Tāleni H. 'Oakesi, 3 Sepitema 1994.

21. Television interview with Elder Dallin H. Oaks, 3 December 1986; answer not telecast; excerpts printed in "Apostle Reaffirms Church's Position on Homosexuality," *Church News*, 14 February 1987, pages 10, 12.

22. Kōtoni B. Hingikeli, "Ko e Loto-'apasiā mo e Ngaahi Me'a 'oku Totonú," *Tūhuhu*, Siulai 1987, peesi 56.